

تاریخ دریافت : ۱۳۹۵/۰۸/۰۴
تاریخ پذیرش : ۱۳۹۶/۰۱/۲۱

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Vernacular Cultural Landscape of Qazvin's Traditional Gardens:
A Review of Basic Concepts and Analysis of Elements and
Features within the Scope of Built Environment
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

منظر فرهنگی باغستان سنتی قزوین : بررسی مفاهیم پایه و تحلیل عناصر و خصیصه‌ها در حوزه کالبدی*

الهام اندرودی**
بتول صحراکاران***

چکیده

منظر فرهنگی مفاهیم مختلفی را در تعامل انسان با محیط زیست، تداوم تاریخی، مظاهر فرهنگی و سنت‌های بومی منتقل می‌کند. واژه فرهنگ در تعاریف پایه بیان‌کننده رابطه مردم با محیط به منظور آبادانی و حضور ارزش‌های ملموس و غیر ملموس بوده و وجه مشترک میان مفهوم منظر و دارایی‌های فرهنگی است. هدف از این مقاله بررسی یکی از آثار ثبت شده میراث فرهنگی یعنی باغستان سنتی قزوین با رویکرد منظر فرهنگی است. فرضیه پژوهش طرح مفاهیم مشترک منظر فرهنگی و باغستان یعنی تعامل خردمندانه مردم با محیط طبیعی و مدیریت هوشمندانه آب برای امرار معاش در طول تاریخ است که بر پایه تعاریف پایه و مراجع جهانی تبیین می‌شود. برای اثبات این فرضیه شواهد موجود از رابطه میان انسان و محیط در باغستان تحلیل می‌شود. به طور مثال باغستان به روش کشت مختلط به شیوه غرقابی در فصل بهار توانسته است موانع محیطی همانند سیلاب رودخانه‌های فصلی را به منابع جهت آبیاری تبدیل کند و با گونه‌های درختان بومی مقاوم در برابر اقلیم سخت در طول تاریخ محصولات با ارزشی همانند پسته و بادام، انگور و زردآلو تولید کند. دو خصوصیت بارز باغستان سنتی قزوین یعنی تداوم تاریخی و بروز خصوصیات بوم‌شناختی فرضیه پژوهش را تقویت می‌کنند. بدین ترتیب در دسته‌بندی‌های ارائه شده در مراجع جهانی باغستان زیر مجموعه منظر متداوم یا منظر بومی تاریخی قرار می‌گیرد. سهم اصلی پژوهش تحلیل خصیصه‌ها و عناصر منظر فرهنگی باغستان با کمک مراجع جهانی همانند مرکز میراث جهانی یا بنگاه بوستان‌های ملی است. این عناصر به شکل چند جانبه در سه دسته کلی طبیعی، پوشش گیاهی و سیستم‌های اکولوژیکی، مصنوع شامل سازماندهی فضایی، مسیرهای حرکت، سیستم‌های آبیاری، و ساختارها و اشیاء و خصیصه‌های انسانی و مدیریتی، شواهدی برای رابطه مستقیم میان مردم و بستر طبیعی باغستان ارائه داده و به هم پیوستگی هوشمندانه‌ای را میان یکدیگر به نمایش می‌گذارند. به عنوان مقاله‌ای در حوزه معماری این پژوهش عناصر محیط مصنوع را با جزئیات بیشتری ارائه کرده است. در نتیجه‌گیری بر لزوم حفاظت از باغستان سنتی قزوین با رویکرد منظر فرهنگی به شکل نگهداری از کلیه عناصر شاکله به هم پیوسته و همچنین ضرورت نظارت دراز مدت بر سلامت عناصر معرفی شده در این مقاله تأکید شده است. این پژوهش از نظر هدف از نوع تحقیقات کاربردی و به لحاظ نحوه گردآوری اطلاعات از نوع توصیفی - تحلیلی محسوب شده و به لحاظ نوع داده‌ها از نوع کیفی است.

واژگان کلیدی

منظر فرهنگی متداوم، باغ‌های بومی تاریخی، باغستان سنتی قزوین، خصیصه‌های منظر، محیط کالبدی، کشت غرقابی.

* این مقاله برگرفته از رساله کارشناسی ارشد بتول صحراکاران تحت عنوان «بازشناسی تعامل عرصه طبیعی و مصنوع شهر تاریخی قزوین با رویکرد منظر فرهنگی» است که به راهنمایی دکتر پیروز حناچی و دکتر الهام اندرودی در دانشکده معماری پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران انجام شده است.
** دکتر انفورماتیک معماری، استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران. نویسنده مسئول ۹۶۹۶-۶۶۴۰ andaroodi@ut.ac.ir
*** کارشناس ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران. sahrakaran@alumni.ut.ac.ir

مقدمه

آید. در شناسایی این صفات بر پایه تجارب جهانی فرض پژوهش بر وجود عناصر مختلف مبتنی بر محیط طبیعی و سیستم‌های اکولوژیک، عناصر مصنوع گیاهی و ساختاری و خصیصه‌های انسانی و مدیریتی در عرصه باغستان سنتی قزوین استوار است. این فرضیه رویکرد حفاظت از باغستان سنتی قزوین را نه به عنوان یک محوطه تاریخی مجرد بلکه با در نظر گرفتن این خصیصه‌های چند جانبه و رابطه به هم پیوسته و قدرتمند میان آنها تبیین می‌کند.

مواد و روش تحقیق

از لحاظ روش تحقیق، پژوهش حاضر از نظر هدف از نوع تحقیقات کاربردی و به لحاظ نحوه گردآوری اطلاعات از نوع توصیفی-تحلیلی محسوب می‌شود و به لحاظ نوع داده‌ها از نوع کیفی است. در این تحقیق از فرآیند جمع‌آوری اطلاعات و مدارک، شناخت و سازماندهی، ارزیابی، تفسیر و روایت استفاده شده است. در این پژوهش از انواع ابزارهای تحقیق از جمله مطالعه و بررسی اسناد و مدارک نوشتاری و تصویری استفاده شده است. همچنین با توجه به ماهیت این تحقیق به‌طور خاص عوامل و بسترهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پرداخته شده است. قلمرو مکانی تحقیق شهر قزوین و محدوده باغستان سنتی آن است.

تجزیه و تحلیل لایه‌های مختلف عناصر شاکله منظر فرهنگی با توجه به اسناد معتبر همانند عکس‌های هوایی سال‌های مختلف شهر قزوین، نقشه‌های منطقه‌ای، شهری و محلی باغستان، گزارش‌های مشاورین مادر در طرح‌های تفصیلی و گزارش‌های شهرداری و سازمان میراث فرهنگی پیرامون باغستان انجام گرفته است. مطالعات میدانی توسط نگارندگان به صورت برداشت‌های دوره‌ای باغستان در فصول مختلف با کمک عکس، کروکی و ترسیم نقشه انجام شده است. برخی داده‌های ویژه همانند تصاویر هوایی برداشت شده با پهباد با کمک انجمن‌های دوستدار باغستان سنتی قزوین تکمیل شده است. روش‌های مدیریت و عوامل انسانی با مصاحبه‌های محلی از باغداران و مالکین یا سازمان‌های ذیربط جمع‌آوری شده‌اند.

پیشینه تحقیق و تعاریف پایه

مفهوم منظر فرهنگی در نوشتارهای مختلفی به بحث گذاشته شده است. منسوری تعریف منظر و معماری منظر را معادل واژه‌هایی همانند چشم انداز و دورنمایه مورد بررسی قرار داده است و معماری منظر را چنین معرفی کرده است: «هنر و دانش جدیدی است که از همنشینی رشته‌های مختلف علم و هنر پدید آمده است. موفقیت آن در ساماندهی فضاهای بیرونی و توجه خاص به زیبایی فضا و ابعاد خاطره انگیز آن

منظر فرهنگی مفهوم تکامل یافته و چند لایه‌ای است که تعاریف مختلفی را از انسان، محیط زیست، فرهنگ، تاریخ و جوامع بومی با یکدیگر پیوند می‌زند (WHC, 2009:17). در حال حاضر در مقیاس جهانی تعاریف پایه مناظر فرهنگی توسط مرکز میراث جهانی (WHC) ارائه شده است و محوطه‌های مختلفی به عنوان منظر فرهنگی در فهرست میراث جهانی ثبت شده‌اند (تعداد ۸۸ محوطه در ۶۱ کشور تا سال ۲۰۱۶). ثبت «بیم و منظر فرهنگی آن» پس از زلزله پنجم دی ماه ۱۳۸۲ در فهرست میراث جهانی با آثار شاخصی همانند قنات‌های بیم در کنار ارگ کهن و همچنین ثبت باغ‌های پارسی یا منظر فرهنگی میمند موضوع منظر فرهنگی را در کشور بیش از پیش مورد توجه قرار داده است. اما بحث منظر فرهنگی پیچیدگی‌های مختلفی را در مفاهیم پایه، طبقه‌بندی‌های کلی، عناصر شاکله و رویکردهای حفاظت و نگهداری مطرح می‌کند.

این پژوهش قصد دارد تا باغستان سنتی قزوین که توسط سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور در فهرست میراث ملی ثبت شده است (در سال ۱۳۹۲ با شماره ۳۱۰۹۵) را با رویکرد منظر فرهنگی بررسی کند. پیش از شروع به هر گونه تجزیه و تحلیل باغستان سنتی قزوین برخی سؤال‌های پایه به ذهن می‌آید. به طور مثال باغستان سنتی قزوین چه مفهوم بنیادینی را با منظر فرهنگی به اشتراک می‌گذارد؟ منظر فرهنگی دارای چه دسته‌بندی است و باغستان زیر مجموعه کدام نوع از مناظر فرهنگی قرار می‌گیرد؟ خصیصه‌ها و عناصر باغستان سنتی قزوین با رویکرد منظر فرهنگی کدامند و دارای چه ارتباطی با یکدیگرند؟ سؤال‌هایی از این قبیل ضرورت بررسی مفاهیم پایه منظر فرهنگی و دسته‌بندی‌های آن را در پیوند با آثار میراث فرهنگی همانند باغستان سنتی قزوین و همچنین عناصر شاکله منظر مشخص می‌کند.

فرضیه تحقیق

فرضیه این پژوهش مبتنی بر مفهوم منظر فرهنگی به عنوان تلفیقی از اثر انسان و طبیعت است و در این ارتباط پیوند میان مردم و محیط در طول تاریخ را به منظور آبدانی مورد توجه قرار می‌دهد تا مفهوم فرهنگ را در تعاریف منظر با معنی آن به عنوان میراث درآمیزد. این فرضیه در نمونه موردی پژوهش یعنی باغستان سنتی قزوین به دنبال درک جایگاه باغستان به عنوان منظر فرهنگی بومی است که به دست مردم محلی در تعامل هوشمندانه با محیط و منابع آب شکل گرفته و در طول حدود ۱۰ قرن محصول داده است. بنابراین باغستان می‌تواند به عنوان منظر فرهنگی متداوم صفات خود را بروز دهد و جزء دارایی‌های فرهنگی به حساب

ترتیب تعاریف پایه‌ی منظر فرهنگی مبتنی بر مراجع جهانی بر تعامل خردمندانۀ میان انسان با محدودیت‌های محیط زیست و کشف و بهره‌برداری از منابع آشکار و پنهان تأکید دارند و فرهنگ را مظهر این تعامل در طول تاریخ می‌دانند.

منظر فرهنگی باغستان سنتی قزوین

مفاهیم پایه‌ی منظر فرهنگی یعنی ارتباط خردمندانۀ انسان با محیط و شکل‌گیری مظاهر فرهنگی و سنت‌های بومی به خوبی در باغستان سنتی قزوین قابل بررسی است. باغستان سنتی قزوین نشانه‌ای است از تعامل مردم با محیط طبیعی خود در طول تاریخ و تبدیل موانع زیستی (از جمله اقلیم سرد البرز یا اقلیم گرم کویر مرکزی، رودخانه‌های فصلی و سیلاب‌ها) به منابعی جهت شکل‌گیری حلقه‌ی باغ‌های کشاورزی به دور شهر و کشت و کار به روش بومی است (بهشتی، ۱۳۹۰). باغستان توانسته است موانع محیطی همانند سیلاب رودخانه‌های فصلی را به منابع جهت آبیاری تبدیل کند. باغ‌ها در مدت زمان کوتاهی بسته به میزان آب رودخانه‌ها چند بار آبیاری می‌شوند تا در فصل تابستان که رودخانه‌ها خشک هستند نیاز به آب نداشته باشند. در اصطلاح محلی به این روش آبیاری تخت‌آب یا غرقابی می‌گویند (صفی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۹۶). حلقه‌ی باغستان در طی قرون مختلف رسوبات ناشی از بارندگی سالیانه را در خود نگه داشته است و خاک حاصلخیز حاوی مواد آلی و معدنی با نفوذپذیری مناسب ۲۰ متر شرایط مطلوب آبیاری غرقابی را ایجاد کرده است (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۱۸۴). گیاهان موجود در باغستان به شکل درختان و بوته‌هایی که در اطراف آنها روئیده‌اند قابلیت انطباق با شرایط بومی را داشته و اکوسیستم طبیعی مختلط در باغستان ایجاد کرده‌اند به شکلی که از گزند آفات در امان باشند. نظام باغبانی بومی روش مختلط کشت را در باغستان ایجاد کرده است و به‌طور معمول در یک باغ درختان پسته، بادام، زردآلو و سایر درختان بدون نظم خاصی قرار دارد و در کف باغ‌ها نیز بوته‌های انگور قرار دارد (تصویر ۱، راست) (ورجاوند، ۱۳۷۷: ۱۹). روش‌های کشت سنتی در جهت مهار موانع زیستی تکامل یافته‌اند؛ به‌طور مثال کشاورزان بوته‌ها را در زمستان در زیر خاک مدفون می‌کنند تا از سرما و وزش باد سرد در امان باشند (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۸۴ به نقل از بهشتی، ۱۳۹۰: ۹). درختان باغستان گونه‌های خاصی از پسته ۱، بادام، زردآلو و انگور هستند که با یک بار آبیاری در سال محصول می‌دهند و در برابر باد گرم تابستان مقاوم هستند (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۱۷ به نقل از بهشتی، ۱۳۹۰: ۱۵-۱۴)؛ (تصویر ۱). همچنین با توجه به زمستان‌های سرد قزوین درختانی که دیر شکوفه می‌دهند می‌توانند در محیط سرد دوام یافته و

است» (منصوری، ۱۳۸۳: ۷۱). عشرتی و حناچی مفهوم منظر فرهنگی را در بازشناخت لایه‌های تشکیل دهنده‌ی منظرهای فرهنگی و فرآیند شکل‌گیری آن بررسی کرده (عشرتی و حناچی، ۱۳۹۴: ۴۴) و مفاهیمی همانند مردم، اکوسیستم و فرهنگ را مورد توجه قرار داده‌اند و به بحث بر روی مفاهیم عامی همانند علم، فلسفه، عرفان و مذهب پرداخته‌اند. پوریوسف‌زاده و دیگران منظر فرهنگی را با هدف درک معیارهای مرمت در محوطه‌های تاریخی بیستون کرمانشاه بررسی کرده و بر مطالعات بوم‌شناسانه محوطه مورد نظر تأکید دارند (پوریوسف‌زاده، بمانیان و انصاری، ۱۳۹۱: ۴۰). این مطالعه جلوه‌های منظر طبیعی را در کوهستان، منابع آب همانند رودخانه و چشمه، خاک، پوشش گیاهی و حیات وحش می‌داند (همان: ۳۸). مفهوم منظر و منظر فرهنگی از نگاه مراجع جهانی توسط الماسی فر و دیگران ارایه شده و اصول حفاظت از مناظر فرهنگی مبتنی بر منشورها یا دستورالعمل‌های بین‌المللی استخراج شده‌اند. نمونه‌ی موردی این پژوهش تخت سلیمان بوده و دستورالعمل‌هایی به منظور باززنده‌سازی منظر فرهنگی این اثر ارایه شده است (بمانیان و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۳).

این پژوهش در اثبات فرضیه‌ی خود پس از مرور نوشتارهای فوق‌الذکر، به دنبال آن دسته از مفاهیم در تعاریف و طبقه‌بندی‌هاست که بر رابطه‌ی انسان و محیط در منظر تأکید دارد و فرهنگ را مظهر تعامل خردمندانۀ انسان با بستر اکولوژیک محیط زیست خود در طول تاریخ می‌داند (بهشتی، ۱۳۹۴: ۱). با این هدف به شرحی از مرکز میراث جهانی اشاره شده که منظر فرهنگی را «تلفیقی از اثر انسان و طبیعت» معرفی کرده است. این مرکز در تکمیل این مفهوم می‌گوید: واژه «منظر فرهنگی» ظهور فعل و انفعال میان انسان و محیط طبیعی و منعکس‌کننده‌ی روش‌های پایدار بهره‌وری از زمین با پیش‌بینی محدودیت‌های محیط طبیعی موجود است و رابطه‌ی معنوی ویژه‌ای با طبیعت دارد (WHC, 2008: 83, 84). در این مفهوم یک منظر چه دارای ارزش زیبایی‌شناسی باشد یا خیر، بستری برای فعالیت روزمره‌ی انسان است. ماهیت منظر اتصال مردم با طبیعت و شناسایی تعامل آنها با محیط طبیعی است. بنابراین واژه فرهنگ در ارتباط با منظر فرهنگی بیان‌کننده‌ی تعامل انسان با محیط و حضور ارزش‌های ملموس و غیر ملموس در منظر فرهنگی است (WHC, 2009: 17).

عام‌ترین عامل شناسایی منظر فرهنگی وجود استقرار انسانی (شهر یا روستا) در محدوده‌ی تعیین شده‌ی منظر است. بدین معنی که ماهیت منظر فرهنگی دیگر تنها حیات وحش نیست و مردم و تلاش آنها برای زندگی و آبادانی به اندازه‌ی طبیعت دارای اهمیت است (Fowler, 2003: 21). بدین

شهر قزوین در سال ۱۹۱۵ میلادی باغات سنتی در پیرامون شهر و در اتصال با باروی شهر نشان داده شده است (Matteini, Petruccioli & Giardini islamici, 2001). بدین ترتیب باغستان مبتنی بر روش‌های بومی باغبانی در طول تاریخ تکامل یافته و به حیات خود ادامه داده است. باغستان در حال حاضر نیز در اطراف شهر قدیم قزوین وجود دارد اما توسعه شهری جدید بخش بزرگی را در شمال باغستان و در امتداد جاده‌های مدرن تخریب کرده است (تصویر ۳، چپ).

محصول دهند. باغستان سنتی قزوین طبق تعریف زکریابن محمد بن محمود قزوینی (۶۰۵-۶۸۳)، پس از قرن ششم هجری همانند حلقه‌ای سبز در اطراف شهر شکل گرفته‌اند (گلریز، ۱۳۸۲: ۱۴۶)؛ (تصویر ۳، راست) و در دوره‌های مختلف تاریخی ایران به حیات خود ادامه داده‌اند. شواهد حضور باغ‌ها در سفرنامه‌های متعلق به دوره‌های صفوی (همانند دل لاوله و تاورنیه) و قاجار (همانند مامونف و دیولافوا) موجود است. در نقشه

تصویر ۱. راست: شیوه کشت مختلط گیاهان باغستان و آبیاری غرقابی باغستان. مأخذ: نگارندگان. چپ: درختان کهنسال پسته در فصل محصول. مأخذ: آرشیو شخصی مهدی معتمد.

قرار می‌گیرد که بدین ترتیب تعریف شده است: منظری که از طریق بهره‌برداری مردم تکامل یافته و فعالیت‌های مردم یا جایگیری آنها به منظر شکل داده است. همچنین منظر بازتاب شخصیت کالبدی، زیست شناختی و فرهنگی زندگی روزمره مردم از طریق رفتار اجتماعی یا فرهنگی فرد، خانواده یا جامعه است. عملکرد نقش مهمی در منظر بومی تاریخی دارد و می‌تواند از یک مزرعه واحد تا منطقه زراعی وسیعی را شامل شود همانند مناظر کشاورزی تاریخی. اشکال، صفات و شیوه‌های استفاده از مناظر تاریخی آشکار کننده ریشه‌ها و تکامل جوامع در طول تاریخ است (Birnbbaum, 1994: 2).

تحلیل عناصر شاکله و خصیصه‌های منظر فرهنگی باغستان سنتی قزوین مبتنی بر مراجع جهانی

طبق تعاریف پایه منظر فرهنگی باغستان سنتی قزوین شواهد مختلفی را در تعامل میان مردم با محیط خود ارائه می‌دهد و فرهنگ باغداری بومی ایران را منعکس می‌کند. بدین ترتیب عناصر شاکله منظر فرهنگی باغستان تنها به آثار کالبدی تاریخی محدود نمی‌شوند و بازتاب جنبه‌های مختلف محیط طبیعی و مصنوع و عوامل انسانی است. این بخش از مقاله به دنبال تحلیل این شواهد به شکل خصیصه‌هایی است

در دسته‌بندی مناظر فرهنگی این دو صفت مهم باغستان سنتی قزوین یعنی تداوم تاریخی و شکل‌گیری براساس صفات بومی منعکس شده است. بنابراین در اینجا به جست و جوی جایگاه باغستان سنتی قزوین در دسته‌بندی‌های مناظر فرهنگی می‌پردازیم.

به طور کلی مناظر فرهنگی به سه دسته عمده تقسیم شده‌اند: منظری که به طور عمدی به وسیله انسان طراحی و ساخته شده است^۲، منظر فرهنگی همپیوند^۳ با ارزش‌های مذهبی، هنری یا فرهنگی، و منظری که به شکل طبیعی و ارگانیک تکامل یافته است^۴ و شکل خود را در پاسخ به محدودیت‌های محیط طبیعی خود تکمیل کرده است. باغستان سنتی می‌تواند زیر مجموعه منظر متداوم^۵ به عنوان بخشی از مناظر با تکامل ارگانیک قرار گیرد. منظر متداوم نقش فعالی در جامعه معاصر دارد و رابطه تنگاتنگی با روش‌های سنتی زندگی برقرار می‌کند و روند تکامل آن همچنان در جریان است (WHC, 2008: 84).

در دیگر مراجع جهانی به ویژه بنگاه بوستان‌های ملی^۶ (ایالات متحده) که دارای تعاریف و رهنمودهای کاملی در حفاظت، توانبخشی، مرمت و بازسازی بناهای تاریخی است، باغستان سنتی قزوین زیر مجموعه «منظر بومی تاریخی»^۷

عناصر به‌عنوان نشانه‌های ارتباط میان انسان و محیط در سه دسته عناصر طبیعی، پوشش گیاهی و سیستم‌های اکولوژیک (آب، زمین، گیاهان)، عناصر مصنوع (باغ‌ها و ساختارها) و خصیصه‌های انسانی و مدیریت (روش‌های باغداری و مالکیت) می‌توانند ارایه شوند. این مقاله دسته اول و سوم را به شکل خلاصه و دسته دوم را به عنوان حوزه پژوهش مرتبط با معماری با تفصیل بیشتر بررسی کرده است (جدول ۱).

۱. عناصر طبیعی، پوشش گیاهی و سیستم‌های اکولوژیک: شامل کوهستان البرز که از پنج کیلومتری شمال باغستان شروع می‌شود؛ رودخانه‌های فصلی و سیلابی که در جهت شمال به جنوب در هر دو طرف شرق و غرب شهر قزوین جریان دارد (تصویر ۳، چپ)؛ توپوگرافی زمین دارای شیب متوسط نیم تا یک درصد از شمال به جنوب از ارتفاع ۱۳۲۰ متر تا ارتفاع ۱۲۷۰ متر (براساس پروفیل حاصل از گوگل ارث و برداشت محلی).

۲. عناصر مصنوع؛ سازماندهی فضایی و الگوی زمین الف. سازماندهی فضایی در مقیاس کلان شهر قزوین : حلقه باغستان دورتادور شهر تاریخی قزوین به عرض متوسط ۲/۵ کیلومتر دارای تخریب وسیع در بخش شمالی تا شرق و غرب توسط بافت جدید و خوردگی در کنار راه های اصلی (تصویر ۳، چپ).

ب. سازماندهی فضایی و الگوی زمین در مقیاس عرصه باغستان : شبکه نامنظم و ارگانیک پشته‌های خاک کوتاه زمینی به ارتفاع تقریبی یک متر و مقطع دوزنقه‌ای که مرز باغ‌ها را از هم جدا می‌کند. و جوی پشته‌های آب در میان پشته‌های خاک زمینی که از شبکه ارگانیک مرز باغ‌ها پیروی می‌کنند و آب را با دهانه باغ‌ها می‌رسانند. این جوی‌ها به تدریج با دنبال‌گردن الگوی ارگانیک پشته‌های خاک به مجراهای آب بزرگ‌تر که به شکل خوشه‌ای شعاعی از رودخانه‌های فصلی جدا شده‌اند می‌پیوندند (تصویر ۴). همچنین محله‌ها شامل باغ‌هایی که از یک نهر آبیاری می‌کنند و باغ‌های به هم مرتبط دارند؛ فند یا سامان شامل ۴ یا ۵ محله دارای یک دخو^{۱۰} (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۵۹).

مسیرهای حرکت : شامل دسته اول مسیرهای منطبق بر راه‌های ارتباطی تاریخی همانند راه شرقی و غربی (موسوم به راه ری که بر روی مورفولوژی شهر تاریخی نیز تأثیر داشته و در محله‌های شهر موجود است) که قزوین را به تهران و رشت متصل می‌کرده است، و دسته دوم مسیرهای جدید که پهنه باغستان را متلاشی کرده است همانند محور جدید تهران-رشت در امتداد شرقی- غربی یا محور مشکل ساز نسیم شمال^{۱۱} که دور باغستان در نیمه جنوبی چرخیده است.

سیستم‌های آبیاری : جوی پشته‌ها و جویبارهای توصیف

که در مراجع جهانی به عنوان عناصر شاکله منظر فرهنگی معرفی شده‌اند.

مناظر فرهنگی شامل عناصر و خصیصه‌های متنوعی متعلق به گرایش‌های مختلف است : از درختان تا چاهخانه‌ها، از رودخانه‌ها تا توپوگرافی زمین، از باغبانان تا روش‌های کشت. این ویژگی‌ها به منظر فرهنگی شخصیت ویژه می‌بخشند. عناصر منظر فرهنگی از نگاه مراجع جهانی به دسته‌های مختلفی تقسیم می‌شود. مرکز میراث جهانی این عناصر را شامل موارد زیر می‌داند (WHC, 2009: 45):

- طرح و نقش زمین (آرایش کلی و روابط میان مزارع، توپوگرافی، آب، جنگل و چمنزار، اجزاء مصنوع و سایر اجزاء بزرگ مقیاس)

- شکل زمین (تپه‌های طبیعی، دره‌ها، سراشیبی‌ها، دشت‌ها، ریخت‌شناسی زمین همانند خطوط مرزی، خطوط صخره‌ها و خلیج‌ها و سایر عناصر توپوگرافی به همراه مزارع، خاکریزها و هرگونه توپوگرافی انسان‌ساخت بر روی زمین)

- سازماندهی فضایی (سازماندهی سه‌بعدی عناصر سازنده منظر) پوشش گیاهی و سایر عناصر طبیعی و سیستم‌های اکولوژیک در دست‌ورالعمل بهبودبخشی مناظر فرهنگی^۸ ارایه شده به‌دست بنگاه بوستان‌های ملی (ایالات متحده)، عناصر شاخص (خصیصه)^۹ منظر فرهنگی بدین شکل تعریف شده است : خصیصه، خردترین عنصر یک منظر و دارای شخصیت و اهمیت است که باید مورد حفاظت و بهبود بخشی قرار گیرد. مثال‌های عناصر منظر فرهنگی عبارتند از یک پرچین، چمنزار، گونه گیاهی، کوچه باغ، کلبه، علفزار یا مزرعه باز، حصار، دیوار، پشته خاک، استخر یا حوض، ستونک، باغ یا مزرعه کشاورزی. منظر فرهنگی مجموعه‌ای از عناصری است که در فضا سازمان‌دهی شده‌اند. این عناصر می‌توانند همانند یک فواره خرد مقیاس باشند یا اینکه در مقیاس کلان ویژگی‌های فضایی منظر فرهنگی را شکل دهند (همانند طرح و نقش مزارع و جنگل‌ها). عناصر سازمان دهنده منظر از نگاه این مرجع مشابه مرکز میراث جهانی شامل سازماندهی فضایی و طرح و نقش زمین (حصارها یا پرچین‌ها، توپوگرافی زمین، آب‌های آزاد و غیره) و پوشش گیاهی است. عناصر حوزه کالبدی عبارتند از :

عناصر آبیاری (منابع آب، زهکشی، برکه، جوی، مجرای آب) عناصر مصنوع شامل مسیرهای حرکت (همانند جاده، سواره رو، مسیر پیاده)

ساختارها، مبلمان سایت و اشیاء (همانند نیمکت، چراغ، علائم و تابلوها، آبخوری، سطل، حصار، یادمان، کلبه‌های موقت و دایم، گلخانه‌ها، راه پله، پل و غیره) (NPS, 1995). عناصر باغستان سنتی قزوین براساس خصیصه‌هایی که به طور خلاصه در بالا ارایه شد قابل بررسی است. این عوامل و

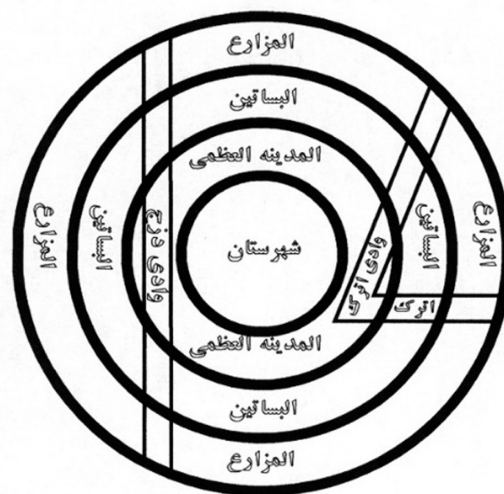
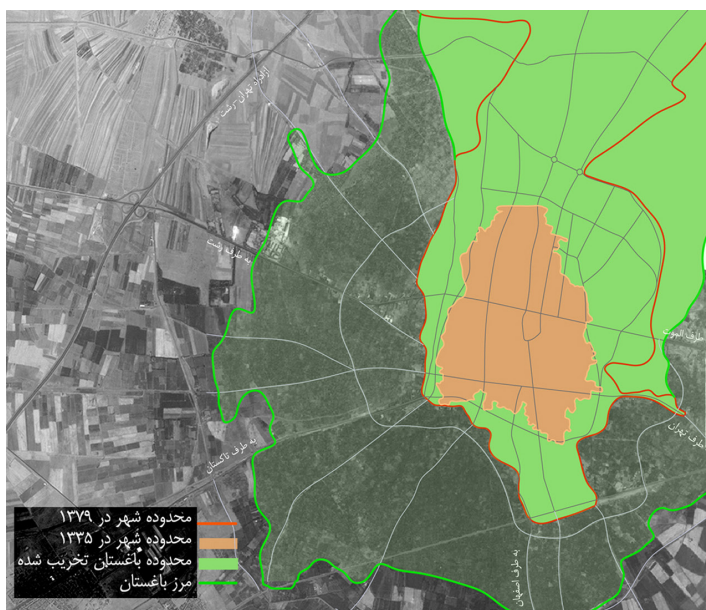
تصویر ۲. راست: چاه‌خانه بادرختان سایه‌انداز همانند توت برای استراحت باغبانان. مأخذ: نگارندگان. چپ: آله ساخته شده از شاخه درخت برای دیده‌بانی باغبانان. مأخذ: نگارندگان.

برگه‌ای (نصفه‌ای) (ورجاوند، ۱۳۷۷: ۱۸). در نظام مالکیت و مدیریت پیش گفته رابطه نزدیک میان مالکان و مدیران بسیار اهمیت داشته و تفاهم آنان بر روی سود حاصل از درآمدها حیاتی بوده است. چنین مناسباتی رابطه انسانی جوامع محلی قزوینی را بسیار قوی می‌ساخته است.

جمع‌بندی صفات و خصیصه‌های منظر فرهنگی باغستان سنتی قزوین در جدول فوق نشان می‌دهد که عناصر طبیعی و پوشش گیاهی شامل آب، خاک، پوشش گیاهی و توپوگرافی و عناصر مصنوع شامل سازماندهی فضایی و طرح و نقش زمین، عناصر آبیاری، مسیرهای حرکت و ساختارها و اشیاء به همراه عوامل انسانی و مدیریتی شامل روش‌های آبیاری، روش‌های باغبانی، نظام مدیریت و باغبانی و نظام مالکیت باغستان

شده در بالا و همچنین رودخانه‌های فصلی که آبیاری غرقابی در فصل بهار را امکان پذیر می‌کنند. ساختارها و اشیاء: عناصر مصنوع همانند چاه‌خانه‌ها و آله‌ها (آلاچیق ساخته شده از شاخه درخت برای دیدبانی) برای هر محل در باغستان (اخوی زادگان، ۱۳۸۱: ۹۴)؛ (گلریز، ۱۳۸۱: ۸۷۰)؛ (تصویر ۲).

۳. خصیصه‌های انسانی و مدیریتی: مدیریت یکپارچه و دارای سلسله مراتب به هم پیوسته شامل مالکان، معتمدان محل، باغبانان ارشد یا دخو (ناظر و مجری نظام باغبانی و آبیاری)، باغبان و کارگر (اخوی زادگان، ۱۳۸۱: ۵۹). نظام مالکیت تقویت کننده باغبانی و مدیریت بومی شامل مشارکت سنتی یعنی مشارکت نظیر دودانگ و چهاردانگ ملکی یا کرومی یا

تصویر ۳. راست: طرح ذکرهای محمدبن قزوینی از شهر قزوین در قرن ششم. مأخذ: گلریز، ۱۳۸۲: ۱۴۶. چپ: سازماندهی فضایی و الگو و نقش زمین در مقیاس کلان از روی عکس هوایی شهر در ۱۳۷۹. مأخذ عکس هوایی: سازمان نقشه برداری، باز ترسیم: نگارندگان.

نمی‌شود و در جست‌وجوی بررسی میان‌دانشی عناصر شاکله‌ منظر و پیوند زدن صفات چند جانبه آن به شکل یک پدیده یکپارچه است و بر وابستگی و به هم پیوستگی کلیه عوامل و عناصر طبیعی، مصنوع و انسانی تأکید دارد.

سنتی قزوین همگی به هم پیوسته بوده و دارای رابطه علت و معلولی هستند یعنی وابسته به یکدیگر به وجود آمده و ادامه‌ زنده‌گیشان به هم وابسته است. رویکرد منظر فرهنگی در شناخت خصیصه‌های باغستان بومی تاریخی قزوین تنها به ثبت چند بنای تاریخی یا چند درخت کهنسال محدود

تصویر ۴. طرح و نقش زمین از دید پرنده به شکل قطعات نامنظم ارگانیک با مرز پشته‌های خاک زمینی. مأخذ عکس پایه : مرکز اسناد شهرداری قزوین، عکاس : عرفان دادخواه، ۱۳۹۱. بازترسیم از نگارندگان.

نتیجه‌گیری

منظر فرهنگی انعکاس حضور و تلاش انسان برای آبادانی و بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی از جمله آب است و مفهوم فرهنگ در تعامل میان انسان و محیط متبلور می‌شود. در این پژوهش باغستان سنتی قزوین به عنوان یک اثر ثبت شده در فهرست آثار ملی با رویکرد منظر فرهنگی مطالعه شد. سه خصوصیت بارز باغستان سنتی قزوین یعنی تداوم تاریخی، تعامل انسان با محیط و بروز خصوصیات بوم‌شناختی جایگاه آن را به عنوان منظر فرهنگی به اثبات می‌رساند. در ادامه این پژوهش خصیصه‌ها و عناصر باغستان سنتی قزوین را با رویکرد منظر فرهنگی مبتنی بر دسته‌بندی مراجع مهم جهانی (همانند WHC و NPS) در حوزه‌های کالبدی و محیط طبیعی بررسی کرده است. این عناصر و عوامل در سه دسته طبیعی، پوشش گیاهی و سیستم‌های اکولوژیک، مصنوع (سازماندهی فضایی و الگوی زمین، عناصر آبیاری، مسیرهای حرکت، خصیصه‌های آبیاری، ساختارها و اشیا)

جدول ۱. عناصر یا خصیصه‌های منظر فرهنگی باغستان سنتی قزوین براساس دسته‌بندی WHC و NPS.

عناصر طبیعی و پوشش گیاهی	آب	رودخانه‌های فصلی دزج، زویار، دلیچای و وشته در غرب و رودخانه ارنزک در شرق
	خاک	انباشت رسوبات سالیانه رودخانه های فصلی در طی قرن‌های متمادی دارای مواد آلی و معدنی و نفوذپذیری خوب (عمق ۲۰ متر) (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۱۸۴).
	توپوگرافی	دارای شیب نیم تا یک درصد از شمال به جنوب از ارتفاع ۱۳۲۰ در شمال تا ارتفاع ۱۲۷۰ متر در جنوب باغستان (برداشت شده از روی پروفیل عمودی حاصل از گوگل ارث)
	گیاهان	گونه‌های رایج درختان پسته، بادام، زردآلو و انگور مقاوم در برابر خشکی و شرایط سخت آب و هوایی (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۱۷ به نقل از بهشتی، ۱۳۹۰: ۱۵-۱۴)
عناصر مصنوع	سازماندهی فضایی و طرح و نقش زمین	به شکل حلقه‌ای به قطر تقریبی ۳ کیلومتر خارج حصار شهر تاریخی (تا قبل از شروع توسعه شهر به سمت شمال از ۱۳۵۰ (طرح جامع مندا)؛ به شکل نعل اسب به قطر متوسط دو کیلومتر در اطراف شهر به جز بخش شمالی؛ دارای خوردگی توسط ساخت و سازهای جدید در بخش شمالی و جنوبی و در امتداد محورهای اصلی (برداشت‌های میدانی و نقشه ۱:۲۰۰۰ شهر قزوین متعلق به شهرداری قزوین)
	عرصه شهر	مزارع و باغ‌ها به شکل کرت‌های غیر هندسی با الگوی قرارگیری ارگانیک بدون وجود حصار یا مانع جهت آبیاری یکپارچه غرقابی و درختان با پراکندگی تصادفی (برداشت‌های میدانی و نقشه ۱:۲۰۰۰ شهر قزوین متعلق به شهرداری قزوین)؛ محله‌ها شامل باغ‌هایی که از یک نهر آبیاری می‌کنند و باغیان‌های به هم مرتبط دارند؛ فند یا سامان شامل ۴ یا ۵ محله دارای یک دخو (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۵۹).
	باغستان	
عناصر آبیاری	نهر	نهرهای آبیاری منشعب از رودخانه اصلی به صورت نهرهای زاویه‌دار و بن‌بست (به شکل خوشه‌انگور) به عرض تقریبی یک متر که به صورت شعاعی از شهر دور می‌شوند و ستون فقرات آبیاری اصلی را تشکیل می‌دهند (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۶۰)
	جوی	جوی‌های میان پشته‌های خاکریز به ارتفاع حدودی یک متر که از خطوط غیر هندسی و ارگانیک مرزی کرت‌ها و باغ‌ها پیروی می‌کنند و آب را به دهانه باغ‌ها می‌رسانند (احمدی، ۱۳۸۸: ۲۹).
	پشته	
مسیرهای حرکت	جاده	مسیرهای تاریخی که دارای پیچ و خم ارگانیک بوده و ارتباط میان فندها را فراهم می‌آوردند و امتداد آنها وارد شهر تاریخی می‌شده است همانند راه ناصراباد در جنوب شرق، راه الموت در شرق، راه کندر از طریق مسیر تاکستان در جنوب غرب، راه ارداق در غرب
	خاکریزها	مسیرهای جدید که پهنه باغستان را متلاشی کرده‌اند همانند جاده آزادراه قزوین رشت در امتداد شرقی-غربی یا محور نسیم شمال که دور باغستان در نیمه جنوبی چرخیده است.
	ساختمان‌ها و اشیاء	پشته‌های خاک کم ارتفاع با مقطع دوزنقه به عرض تقریبی نیم متر که مرز کرت‌ها و باغ‌ها را مشخص می‌کنند اما مانع یکپارچگی مزارع و انتقال آب نیستند. هندسه نامنظم و ارگانیک خاکریزها طرح و نقش زمین را در سازماندهی فضایی تشکیل می‌دهد.
	روش‌های آبیاری	ساختمان چاه‌خانه‌ها به شکل اتاقی به ابعاد ۴ متر در ۴ متر و ارتفاع ۳ متر ساخته شده از مصالح برابر آجری یا خشتی به عنوان استراحتگاه باغبانان و محل انبار وسایل آنان. چاه آب به منظور شرب و نظافت، دارای یک یا چند درخت توت و یا نارون چتری برای ایجاد سایه؛ آله‌ها به شکل آلاچیق ساخته شده از شاخه درختان به عنوان سایبانی برای نگهداری از باغ (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۹۴)، (گلریز، ۱۳۸۱: ۸۷)
عوامل انسانی و مدیریتی	روش‌های باغبانی	به روش غرقابی یا تخت آب با استفاده از آب رودخانه‌های فصلی به هنگام بهار (صفی پور، ۱۳۸۳: ۹۶)
	نظام مدیریت انسانی	الگوی کشت مختلط و نامنظم و اکوسیستم ارگانیک با به حداقل رساندن آفات؛ باغبانی بومی با روش مراقبت از گیاهان در برابر عوامل طبیعی (همانند پوشاندن درختان انگور در زمستان با خاک) (ورجاوند، ۱۳۷۷: ۱۹)، (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۸۴ به نقل از بهشتی، ۱۳۹۰: ۹)
	نظام مالکیت	شبکه به هم پیوسته و دارای سلسله مراتب شامل مالکان، معتمدان، دخو، باغبان و کارگر (اخوی‌زادگان، ۱۳۸۱: ۵۹)
		نوعی مشارکت سنتی نظیر دودانگ و چهاردانگ ملکی یا کرومی یا برگه‌ای (ورجاوند، ۱۳۷۷: ۱۸)

و خصیصه‌های انسانی و مدیریتی تحلیل شدند.

نتیجه‌گیری از تحلیل‌های انجام شده بر روی باغستان بومی تاریخی قزوین با رویکرد منظر فرهنگی نشان می‌دهد که عناصر و خصیصه‌ها و عوامل شکل دهنده منظر در پیوند تنگاتنگ با یکدیگر و با منابع محیطی‌اند و برای حفظ سلامت باغستان و بستر و محیط طبیعی با یکدیگر همانند یک پدیده سیستماتیک هوشمند در تعاملند. بدین ترتیب کل منظر همانند یک پیکره واحد متشکل از اجزایی است که متأثر از یکدیگر شکل گرفته‌اند و توانسته‌اند با محیط طبیعی در طی حدود ۱۰ قرن به پایداری برسند.

بر هم خوردن این رابطه پایدار انسان و محیط که از صفات کلیدی منظر فرهنگی است در وضع موجود سبب آسیب عناصر و خصیصه‌های مختلف طبیعی، انسانی و مصنوع باغستان شده و حیات آن را تهدید می‌کند. اما باغستان سنتی قزوین یک ثروت بومی و ملی است و سنت‌های برخاسته از آن ریشه‌های فرهنگی عمیقی دارند و کماکان ادامه یافته‌اند. محصولات بادام و پسته قزوین همچنان در سطح ملی مطلوب‌اند و تولیدات فرهنگی جانبی متعددی را حمایت می‌کنند^{۱۲}. طرح مسایل پیرامون باغستان سنتی قزوین در رسانه‌ها و پیگیری آن از سوی مردم و مسئولین نشانه توجه اهالی شهر قزوین به ادامه حیات باغستان است^{۱۳}. ثبت باغستان به عنوان اثر در فهرست میراث ملی بر لزوم حفاظت دراز مدت این دارایی فرهنگی تأکید دارد. حفاظت از باغستان سنتی قزوین با رویکرد منظر فرهنگی می‌بایست با شناسایی و مستندسازی کلیه عوامل و خصیصه‌های انسانی، محیطی و طبیعی و مصنوع به شکل میان مرتبط و به هم پیوسته صورت گیرد. عوامل و خصیصه‌هایی که این مقاله سعی در دسته‌بندی و تحلیل سیستماتیک مبتنی بر مراجع جهانی داشته است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان داد که این عوامل در شکل اولیه خود بر حیات یکدیگر تأثیر گزار بوده و به شکل مجرد پدید نیامده‌اند. بدین ترتیب برای ادامه حیات نیز باید به شکل یکپارچه همانند اعضای یک پیکره واحد مورد مطالعه و حفاظت قرار گیرند. رویکرد آتی این پژوهش آرایه اصول و سیاست‌های حفاظت از منظر بومی تاریخی باغستان سنتی قزوین و آرایه برنامه مدیریت جامع حفاظت بر گرفته از دستورالعمل‌های ملی و بین‌المللی (همانند NPS، ICOMOS، WHC) خواهد بود.

تقدیر و تشکر

نگارندگان از راهنمایی ارزشمند جناب آقای دکتر پیروزحناچی و جناب آقای دکتر سعید ایزدی قدردانی می‌کنند. همچنین در اینجا لازم است از رهنمودهای آقایان مهندس عباس اخوی‌زادگان و مهندس مهرزاد پرهیزکاری تقدیر و تشکر شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. شرف جهان قزوینی (وفات ۹۶۹) در عصر شاه طهماسب صفوی، طی قصیده‌ای به وصف قزوین، و کوشش‌های باغبانان آن سامان در پرورش درختان پسته و دیگر میوه‌ها در شرایط سخت اقلیمی سخن گفته است (ابریشمی، ۱۳۹۲ به نقل از شرف جهان قزوینی، ۱۳۸۳). درختان کهنسال پسته معروف به درختان پانصد ساله همچنان در باغستان محصول می‌دهند.
۲. landscape designed and created intentionally by man
۳. associative cultural landscape
۴. organically evolved landscape
۵. continuing landscape
۶. (The National Park Service) NPS
۷. Historic Vernacular Landscapes
۸. Guidelines for the Treatment of Cultural Landscapes
۹. feature.
۱۰. دخو، در اصل یک واژه قزوینی و به معنای نگهبان آب است.
۱۱. به گفته معاون حمل و نقل و ترافیک شهرداری قزوین محور نسیم شمال ناامن‌ترین مسیر مواصلاتی شهر قزوین است و در محور نسیم شمال تلفات جانی و مالی بسیاری پدید آمده است (دنیای اقتصاد، ۱۳۸۹/۰۷/۱۴).
۱۲. پسته قزوین دارای مغز سبز پررنگی بوده و با جثه کوچک‌تر و گاهی با دهان بسته به عنوان خلال یا پودر پسته استفاده می‌شود. محصولات خوراکی مختلفی از جمله باقلوا و نان پسته از آن تهیه می‌شود که در سایر نقاط ایران به عنوان سوغات قزوین معروف است.
۱۳. گزارش‌های موجود در این مرجع قابل بررسی بیشتر است: https://fa.wikipedia.org/wiki/باغستان‌های_سنتی_قزوین

فهرست منابع

- ابریشمی، محمدحسن ۱۳۹۲. پژوهشی در باب پیشینه پسته قزوین. *روزنامه اطلاعات*، ۱۳۹۲/۱۲/۳.
- احمدی، پویا ۱۳۸۸. باغستان‌های پیراشهری قزوین. *مجله بن*، (۸۱-۸۰) : ۳۶-۲۴.
- اخوی‌زادگان، عباس ۱۳۸۱. *طرح مطالعاتی احیا و ساماندهی باغات سنتی قزوین*. قزوین : شهرداری قزوین.
- بمانیان، محمدرضا، انصاری، مجتبی و الماسی‌فر، نینا. ۱۳۸۹. باززنده‌سازی «منظر فرهنگی» تخت سلیمان با تأکید بر رویکردهای بازآفرینی و حفاظت از میراث جهانی. *نشریه مدیریت شهری*، ۲ (۲۶) : ۷-۲۶.
- بهشتی، سیدمحمد ۱۳۹۴. کارنامه مدیریت سرزمینی : پیروی از «اشه» یا «دروغ»؟! نخستین همایش ملی «میراث فرهنگی و توسعه پایدار» تهران : موزه ملی ایران.
- بهشتی، سید محمد ۱۳۹۰. باغات قزوین، سومین کنفرانس بین‌المللی *WATARID*. پاریس.
- پوریوسف‌زاده، سارا، بمانیان، محمدرضا و انصاری، مجتبی. ۱۳۹۱. معیارهای مرمت منظر محوطه‌های تاریخی و طبیعی با تأکید بر محوطه بیستون کرمانشاه. *نشریه باغ نظر*، ۹ (۲۲) : ۳۵-۴۴.
- صفی‌نژاد، جواد. ۱۳۸۳. *تحلیل و تفسیر طومار آبیاری قرن هشتم (ه.ق) شهر قزوین*، تهران : وزارت نیرو، مؤسسه گنجینه ملی آب ایران.
- عشرتی، پرستو و حناچی، پیروز. ۱۳۹۴. تعریفی نوین از مفهوم منظر فرهنگی مبتنی بر فرآیند شکل‌گیری آن. *نشریه نقش جهان*، (۳-۵) : ۴۲-۵۰.
- گلریز، محمدعلی ۱۳۸۲. *مینودر یا باب الجنه قزوین*. قزوین : انتشارات طه.
- منصور، سید امیر ۱۳۸۳. درآمدی بر شناخت معماری منظر. *نشریه باغ نظر*، ۱ (۹) : ۶۹-۷۸.
- ورجاوند، پرویز ۱۳۷۷. *سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین*. دفتر دوم. تهران : نشر نی.
- Birnbaum, C. A. (1994). *Preservation briefs 36, Protecting Cultural Landscapes: Planning, Treatment and Management of Historic Landscapes*. National Park Service. Available from: <https://www.nps.gov/tps/how-to-preserve/preservedocs/preservation-briefs/36Preserve-Brief-Landscapes.pdf>. Accessed in April 2017.
- Fowler, P. (2003). *World Heritage Cultural Landscape, 1992-2002*. In: World Heritage Paper 7, Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation. Paris: UNESCO World Heritage Centre, 16-33.
- Matteini, M., Petruccioli, A. (2001). *Giardini Islamici: Architettura, Ecologia; Atti del Convegno*. Genova: Microart's Edizioni.
- National Park Service (Nps). (1995). *Guidelines for the Treatment of Cultural Landscapes, Organizational Elements of the Landscap*. Available from: <https://www.nps.gov/tps/standards/four-treatments/landscape-guidelines/organization.htm>. accessed in April 2017
- World Heritage Center (WHC). (2008). *Guidelines on the Inscription of Specific Type of Properties on the World heritage List (Annex 3)*, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. Paris: UNESCO World Heritage Centre.
- World Heritage Center. (2009). *World Heritage Paper 26, World Heritage Cultural Landscapes, A Handbook for Conservation and Management*, Mitchell, N., Rössler, M. & Tricaud, P.M. (Authors/Ed.), UNESCO World Heritage Centre. Available from: <http://whc.unesco.org/en/series/26>. Accessed in April 2017.